

تحلیل اثرات اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهری (مورد مطالعه: شهر زنجان)

رسول درسرخوان*

استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، تبریز، ایران

سید محمدحسین جعفری پابندی

دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، تبریز، ایران

دریافت: ۱۳۹۶/۰۵/۲۲ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۸/۱۱

چکیده: توسعه پایدار شهری در اقتصاد سیاسی اسلامی، به دنبال متعادل نمودن رشد اقتصادی، بازسازی اکولوژیکی، حفاظت زیست‌محیطی و پیشرفت اجتماعی است. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی، میزان تأثیر اقتصاد سیاسی اسلامی بر شاخص‌های توسعه پایدار شهری را بررسی کرده است. جمع‌آوری اطلاعات با مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام شد. جامعه آماری، جمعیت ۳۸۶۸۵۱ نفری شهر زنجان است که با روش نمونه‌گیری جدول مورگان، ۳۸۴ نفر به عنوان نمونه انتخاب شد. داده‌ها با آزمون t تک‌نمونه‌ای، تحلیل مسیر و مدل معادلات ساختاری با نرم‌افزار SPSS و Lisrel تحلیل شدند. طبق نتایج تحقیق، وضعیت شاخص‌های توسعه پایدار شهر زنجان با مقدار ۵۷/۸۴۶ به عنوان آماره t و مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی با میزان ۵۳/۷۰، عملکرد مطلوبی دارد. براساس محاسبات تحلیل مسیر، مقدار اثر کل مؤلفه اقتصاد سیاسی اسلامی ۰/۳۰۶ است؛ در نتیجه، تأثیر اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان، مطلوب و معنادار است. به این ترتیب، برای بهبود وضعیت توسعه پایدار شهر زنجان، رعایت حقوق شهروندی، تلاش برای حفظ محیط‌زیست، جلوگیری از رانت‌خواری و تغییر کاربری اراضی و افزایش دانش و آگاهی مردم و بینش مسئولان، ضروری است.

واژگان کلیدی: توسعه پایدار، اقتصاد سیاسی، عدالت، شهر اسلامی، شهر زنجان

طبقه‌بندی JEL: O18, P25, Q01, R28, P48

۱- مقدمه

شهرها محل پیوند و سازمان‌یابی فضایی نیروها و فرایندهای طبیعی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی در بستر محیط جغرافیایی هستند که شکل‌دهنده روابط و جریان‌های مختلف و متنوع انسان و محیط براساس چارچوب پارادایمی مسلط بر نظام سیاسی حاکم می‌باشند. در فرایند تحول‌یابی سازمان فضایی شهرها، عوامل یا نیروهای درونی و بیرونی کل شهر و پیرامون، متقابلاً بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند (Ross, 2001). امروزه جغرافیای شهری، از شرایط فیزیکی حاکم بر شهرها دور شده و به جای آن، همه پدیده‌های شهری در ارتباط با ایدئولوژی اهداف نظام‌های حکومتی، شرایط اجتماعی و اقتصادی را مطالعه می‌کند؛ زیرا محیط ساخته شده شهری و ساخت فضایی، از سیاست نظام‌های حکومتی نشأت می‌گیرد و گروه‌های انسانی و فعالیت‌های اجتماعی- اقتصادی آنها را در نقاط معین شهری جای می‌دهد (Duran-Encalada & Paucar-Caceres, 2007). جغرافیای شهری جدید، با تحلیل ارزش‌های اجتماعی- اقتصادی کشورها، ساخت فضایی شهرها را بررسی می‌کند و ارزش‌های اجتماعی متأثر از تفاوت‌های فرهنگی، مورفولوژی شهری و شرایط زندگی در شهرهای بزرگ را به شکل‌های گوناگون سامان می‌دهد (ازکیا و مختارپور، ۱۳۹۵). یکی از نیروها و عواملی که بر ساختار و کارکرد شهری تأثیرگذار است، فرایند اقتصادی- سیاسی براساس رویکرد و جهان‌بینی حاکم بر فضای فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی و سیاسی شهر است. در این راستا و بر مبنای کنش و واکنش متقابل شهر و ایدئولوژی حاکم، اقتصاد سیاسی، رهیافتی برای از بین بردن تفاوت مصنوعی میان امور اقتصادی و سیاسی شهرها می‌باشد. این رهیافت، مبتنی بر وجود ارتباط و تأثیرات متقابل میان مؤلفه‌های سیاسی و اقتصادی در شکل دادن به تمامی پدیده‌های سیاسی، اقتصادی، امنیتی، محیطی و اجتماعی است (پوراحمدی، ۱۳۹۰). با توجه به اینکه ایدئولوژی حاکم بر شهرهای کشور به‌ویژه شهر زنجان، بر مبنای

ایدئولوژی اسلامی است؛ لذا تأثیر مؤلفه‌های اقتصادی- سیاسی در شهر بر مبنای رویکرد اسلامی صورت می‌پذیرد. اصولاً اقتصاد سیاسی- اسلامی مبتنی بر هدفمندی امور و هدایت آن توسط یک حاکم با تدبیر است. علاوه بر این، آزاد بودن انسان در انتخاب راه و سرنوشت، حفظ کرامت انسان، از دیگر مفاهیم اقتصادی- سیاسی اسلامی در توسعه عدالت شهری است. به عبارتی دیگر، اهداف اقتصادی- سیاسی اسلام، ابزاری برای تحقق اهداف عالی‌تر است و به همین سبب بر پایداری اخلاق و انسانیت تأکید می‌ورزد. در این چارچوب، رعایت عدالت و حفظ کرامت انسانی که هر دو در جهت تأمین رضایت خداوندی هستند، نقش کلیدی دارند (دادگر، ۱۳۸۳). با توجه به اینکه توسعه پایدار شهری، برابری تناسب، تعادل و توازن بین انسان و محیط پیرامونش است که بر حفظ منافع نسل‌های آینده نیز تأکید دارد (Kellehr & Slauraklin, 2014) می‌توان گفت جهان‌بینی اسلامی نیز رویکرد و نگرشی هم‌سو با توسعه پایدار بر شهرها دارد. در واقع توسعه پایدار، فرایندی برای به‌دست آوردن پایداری در هر فعالیتی است که نیاز به منابع و جایگزینی سریع و یکپارچه آن وجود دارد. توسعه پایدار در کنار رشد اقتصادی و توسعه بشری در یک جامعه یا یک اقتصاد توسعه یافته، سعی در کسب توسعه مستمر، ورای توسعه اقتصادی دارد و هدف آن، حرکت به سوی عدالت می‌باشد (Soubbotina, 2006). این رویکرد برای رسیدن به آینده شهری پایدارتر مبتنی بر حداقل مصرف فضا (منابع طبیعی)، کارآمد نمودن اداره جریان‌های شهری، محافظت از سلامت جمعیت شهری، تأمین دسترسی برابر به منابع، خدمات و مراقبت از تنوع فرهنگی و اجتماعی است (Maoh & Kanaroglou, 2009). با توجه به موارد بیان شده و تناسب و تشابهات بین رویکرد اسلامی و توسعه پایدار شهری، بررسی نقش اقتصاد سیاسی اسلامی با درون‌مایه اقتصادی در توسعه پایدار شهری با رعایت الزامات اسلامی و زیست‌محیطی، اهمیت بسزایی دارد؛ زیرا امروزه، فضای زیستی شهری

۲- پیشینه تحقیق

الف) پژوهش‌های خارجی

کارتر^۱ (۲۰۱۵) در مقاله‌ای به بررسی تأثیر اقتصاد سیاسی بر توسعه شهری پرداخت. وی معتقد بود که تجزیه و تحلیل محدودیت‌های توسعه شهری، نیاز به درک تجارب مختلف به‌ویژه زنان و دختران، جوانان، مهاجران روستایی، مهاجران خارجی و کارگران و سایر اقشار جامعه شهری دارد و برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری شهر باید در ارتباط با تمامی ساکنان و محدودیت‌ها و امکانات محیط پیرامون شهری صورت گیرد.

وو^۲ و همکارانش (۲۰۱۵) در پژوهشی به بررسی فرصت‌های بازسازی یک سیستم اقتصادی پایدار مبتنی بر شرایط زیست‌محیطی پرداختند. آنها نتیجه گرفتند که تصمیمات شهری بر مبنای منفعت اقتصادی و سیاسی انجام می‌گیرد و شرایط زیست‌محیطی کمتر مورد توجه برنامه‌های اقتصادی است. در این رابطه، مهم‌ترین کار، متعادل کردن قوانین اقتصادی و سیاسی و زیست‌محیطی در مدیریت شهری است. به این ترتیب یکی از مشکلات اساسی برنامه‌ریزی شهری، تنظیم روابط بین انسان و طبیعت در توجیه برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی است.

بوشر^۳ (۲۰۱۳) در پژوهشی با عنوان «اقتصاد سیاسی در شهرسازی پایدار» به نظرسنجی اولیه از مسائل کلیدی اقتصاد سیاسی و شهرسازی پایدار در سه حوزه مناطق زاغه‌نشین‌ها، طبقه متوسط شهری و مراکز اصلی شهر پرداخت. در این پژوهش نیز بر دامنه برنامه‌ریزی محلی مرتبط با شرایط زیست‌محیطی جهانی و محدود کردن اقتصاد سرمایه‌داری تأکید شد.

لیوداکیس^۴ (۲۰۱۰) در مقاله‌ای با عنوان «اقتصاد سیاسی، سرمایه‌داری و توسعه پایدار» به بررسی سازمانی تولید و سرمایه‌داری شهری بر اساس رویکرد اقتصاد

به‌ویژه در شهر زنجان، بیشتر رنگ و بوی اقتصادی و تجاری به خود گرفته است که بیشتر مبتنی بر منافع شخصی و رسیدن به حداکثر سود است. در این عرصه ساختاری- کارکردی، توجه بر منافع دیگران به‌ویژه نسل‌های آینده و حفظ محیط‌زیست می‌تواند کاری بسیار دشوار و پیچیده باشد. به همین دلیل بررسی ساختار شهری مبتنی بر توسعه پایدار و نقش اقتصاد سیاسی اسلامی مبتنی بر عدالت و پایداری اخلاق و اقتصاد بدون رانت و ربا، بسیار ضروری و با اهمیت است. از طرفی شهر زنجان که به عنوان یک شهر مذهبی با یادمان‌ها و آیین‌های مذهبی قوی در یک کشور اسلامی شناخته می‌شود در حالی که با انواع آلودگی‌های ناشی از صنایع و همچنین تقاضای شدید برای اشتغال و مهاجرت روبه‌رو است این موضوع اهمیت ویژه‌ای دارد. از این رو، هدف این مقاله، بررسی نقش مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی در پایداری و توسعه پایدار شهری است.

در این رابطه، برای تبیین نقش و روابط فضایی متغیرهای پژوهش، ابتدا به تحلیل نظریه‌ها و رویکردهای مرتبط با اقتصاد سیاسی اسلامی و توسعه پایدار شهری پرداخته شده است تا از طریق بررسی نظریه و مطالعات پیشین، شاخص‌های و نحوه روابط بین آنها تبیین و تحلیل گردد. در ادامه نیز نحوه تأثیر شاخص‌های اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهری از طریق آزمون t تک‌نمونه‌ای و تحلیل مسیر و مدل معادلات ساختاری تحلیل شده است. از این رو هدف و خروجی اصلی تحقیق، نحوه و میزان تأثیر مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی شهری بر شاخص‌های توسعه پایدار شهری زنجان است. در نهایت، سؤالات پژوهش عبارتند از:

- اقتصاد سیاسی اسلامی چقدر بر توسعه پایدار شهر زنجان ثیر دارد؟
- میزان تأثیر کدام یک از مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان بیشتر است؟

1- Carter

2- Wu

3- Boucher

4- Liodakis

سیاسی پرداخته است. وی استدلال می‌کند که ویژگی‌ها و روند توسعه سرمایه‌داری، از عوامل اصلی بحران اقتصادی و اکولوژیکی در شهرها هستند. در این زمینه، حذف یا بازنگری ضوابط و مقررات مرتبط با سرمایه‌داری که بر اصول اخلاقی لطمه می‌زند، مهم است. همچنین با توجه به تغییرات جهانی اقلیم و وجود مسائل مختلف زیست‌محیطی و گسترش شهرها، برای رسیدن به توسعه پایدار شهری باید برنامه‌ریزی اقتصادی در قالب برنامه‌ریزی شهری محلی صورت گیرد.

ب) پژوهش‌های داخلی

در مطالعات داخلی، با توجه به این‌که بررسی اقتصاد سیاسی اسلامی و توسعه پایدار شهری در ارتباط با یکدیگر انجام نشده است، پیشنهاد می‌گردد مطالعاتی در این زمینه وجود ندارد. از این رو، در ادامه، مطالعات داخلی مربوط به توسعه پایدار شهری و اقتصاد سیاسی اسلامی به صورت جداگانه آورده شده است:

شریف‌زادگان و ملک‌پور اصل (۱۳۹۴) در پژوهشی، به مطالعه پیشینه تاریخی مدیریت شهری از طریق نهادهای صنفی، همچنین بررسی سامانه‌های مدرن در شهرهای اروپایی و آمریکایی نظیر نواحی بهبود کسب‌وکار و در نهایت تغییرات ساختاری و مدیریت شهری در فضای تجاری شهرها پرداخته‌اند. هدف این پژوهش، بررسی نحوه تأثیر و تأثر الگوهای نوین مدیریت شهری بر مدیریت شهری در دوران اسلامی در قالب مدل‌سازی مفهومی است. نتایج این تحقیق نشان دادند که خصوصیات جدیدی برای توسعه فضاهای اقتصادی شهر بر اساس تجارب گذشته و دوران شکل‌گیری مدرنیسم وجود دارد که هم بر تجارب بین‌المللی استوار است و هم ریشه در خصوصیات کارکردی تاریخ مدیریت شهری دوران اسلامی دارد.

تخم‌کاری (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «توسعه پایدار و شهر اسلامی»، به بررسی تعاریف شهر اسلامی و توسعه پایدار و ویژگی‌های مطلوب آنها پرداخت. نتایج مطالعه، بر رعایت عدالت در استفاده از منابع، از بین

بردن فقر و شکاف طبقاتی، در نظر گرفتن خداوند در تمام مسائل برنامه‌ریزی و توسعه شهری تأکید داشتند. رجبی و کاظم‌خواه (۱۳۹۳) در مقاله‌ای، نتیجه گرفتند که حفظ و تکریم محیط‌زیست و منابع طبیعی، توجه به امنیت در تمامی ابعاد آن، استفاده بهینه از منابع حیاتی، مکان‌یابی کالبدی متناسب با نیاز انسان، توجه به عدالت در تمامی ابعاد آن، ترغیب به مشارکت و تعاون، توجه به عقل‌گرایی و کسب دانش، تأکید بر سلامتی در تمامی ابعاد، حفظ اعتدال در همه جوانب زندگی، توجه به حرمت و کرامت انسانی، مسئول بودن افراد اجتماع در قبال یکدیگر و محیط زندگی، بخشی از اشتراکات توسعه پایدار شهری و ارزش‌های شهر اسلامی می‌باشند.

غنی‌زاده (۱۳۸۵) در مقاله‌ای، به بررسی ویژگی‌های شهرهای اسلامی با استفاده از آیات و احادیث پرداخته است. از نظر وی مهم‌ترین ویژگی شهرهای اسلامی، مسئله امنیت (اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و محیطی) در طراحی و سازماندهی شهری است. این عامل موجب رونق اقتصادی و تفاهم سیاسی در شهرهای اسلامی شده است.

۳- مبانی نظری

اقتصاد سیاسی، بخشی از دانش اقتصادی است که به رابطه میان سیاست و اقتصاد به‌ویژه در زمینه نقش قدرت در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی می‌پردازد (کاتوزیان و نفیسی، ۱۳۹۵). در واقع، کیفیت توزیع جغرافیایی سرمایه، درآمد، خدمات، سهم بخش دولتی و بخش خصوصی در برنامه‌های اقتصادی و توسعه، تخصیص منابع، نابرابری میان شهر و روستا و وضع قوانین اقتصادی، همه در ارتباط با هم، سازمان تولید یک کشور را به وجود می‌آورند و هدف این سازمان تولید را نیز اقتصاد سیاسی تعیین می‌کند. در نگرش اقتصاد سیاسی، ایدئولوژی‌ها، ارزش‌ها و سنت‌های یک جامعه و اساس اقتصادی آن در اولویت و کانون توجه قرار می‌گیرد و

اقتصاد سیاسی اسلامی

اسلام، مکتب عدل و اعتدال است و امت اسلامی، امت میانه می‌باشد. قرآن کریم و پیشوایان معصوم اسلام به حفظ حقوق اجتماعی و مساوی بودن تمامی مردم در برابر قانون و نفی تبعیض و استثمار فرمان داده‌اند (لاله‌پور و سرور، ۱۳۸۹). اقتصاد سیاسی اسلام، ابزاری برای حفظ ارزش‌های انسانی (عدالت، کرامت، عزت و شرافت) است. مهم‌ترین مسائلی که دین اسلام روی آن تکیه دارد عبارتند از: حفظ حقوق و اموال مردم و به طور کلی، اجرای عدالت اجتماعی که عدالت‌ورزی در همه شئون حکومت، حتی عدالت در توزیع امکانات و فرصت‌ها می‌باشد (دادگر، ۱۳۸۳).

با توجه به مطالب بیان شده، نظریه اقتصاد سیاسی اسلامی بر این اصول و مبانی استوار است: ۱- محوریت فرهنگ (اخلاق، معنویات) و انسان‌گرایی؛ به‌طوری‌که در آن، تأکید بر حفظ اصالت ارزش‌های انسانی و معنوی الهی؛ یعنی فرهنگ متعالی اسلامی است و روش رسیدن به اهدافی همچون عدالت به گونه‌ای تبیین شده که رفاه عمومی و رفع فقر هم‌زمان حاصل می‌شود. ۲- کارآمدی و کل‌نگر بودن؛ زیرا ناظر بر ملاحظه هم‌زمان تمامی ابعاد و نیازهای فرهنگی، اقتصادی و سیاسی حیات دنیوی و اخروی انسان و ارائه راهکارهای عملیاتی و جامع در این راستا است. ۳- آرمان‌گرایانه و واقع‌نگر بودن روش‌های رسیدن به آرمان‌ها و اهداف متعالی دنیوی و اخروی انسان مسلمان به گونه‌ای کاملاً واقع‌بینانه و بر اساس شرایط متفاوت زمانی تحقق‌پذیر است. به طور کلی، کارآمدی نظریه اقتصاد سیاسی اسلامی بر اساس پاسخ عملی و ممکن به نیازهای مادی و معنوی انسان، اجرای احکام الهی و حفظ ارزش‌های اخلاقی و انسانی، افزایش رفاه، پیشرفت و توسعه اقتصادی همگام با عدالت و رفع فقر است (پوراحمدی، ۱۳۹۰).

مبانی تحلیلی اقتصاد سیاسی اسلامی و توسعه پایدار
توسعه پایدار فضایی دارای ابعاد گسترده و پیچیده‌ای است؛ بر این اساس باید عوامل اقتصادی،

مسائل شهری در ارتباط با شیوه تولید مسلط جامعه و روابط آن مورد تحلیل قرار می‌گیرد و بر سه عامل شیوه تولید، اقتصاد بازار و رفاه اجتماعی تأکید بیشتری می‌شود (شکویی، ۱۳۹۴). به عبارت دیگر در این رویکرد، عامل اقتصادی و سپس اجتماعی اولویت دارند. از نظر هانری لوفور^۱، مبارزه اصلی در شهر سرمایه‌داری، مبارزه برای رهاسازی زندگی روزمره از سازمان سرمایه‌داری و دستیابی به مدیریت فضا به وسیله مردم و در جهت آنان است (Schmid, 2008) و مهم‌ترین ویژگی فضا به‌ویژه فضای شهری، جریان‌ها و فرایندهای مبتنی بر نظم سیستمی است (Elden, 2004). از این رو، وی بر نقش عوامل اجتماعی به عنوان بازوی اقتصاد سیاسی در شکل‌دهی بر فضا تأکید دارد.

نظریه پراکسیس نیز به عنوان یکی از رویکردهای اقتصاد سیاسی شهری می‌کوشد که عامل شکل‌دهی به فضای شهری را عمل متقابل ساختار اجتماعی-اقتصادی از یک سو و عمل هدفمند و آگاهانه انسانی از سوی دیگر معرفی کند (فلاحی، ۱۳۹۵). این در حالی است که از نظر هاروی^۲، اقتصاد سیاسی شهری، رابطه بین شکل فضایی شهر و رفتار جمعی درون آن را بررسی می‌کند (گیدنز، ۱۳۹۴). از نظر وی این رویکرد به دنبال ایجاد پلی بین بینش جامعه‌شناختی و بینش جغرافیایی است و هدف آن، تثبیت شیوه تولید با توجه به قوانینی است که به وسیله آن پدیده‌های شهری شکل گرفته‌اند. علاوه بر این، نظریه بوم‌شناسی سیاسی شهر نیز در بررسی اقتصادی سیاسی شهری معتقد است که وابستگی و درهم تنیدگی روابط قدرت که منجر به تولید اجتماعی محیط‌های نامتوازن می‌شود در ارتباط با فرایندهای اجتماعی، متابولیسم مادی، شکل و ساختار فضایی چشم‌اندازهای اجتماعی-طبیعی شهر معاصر مورد توجه قرار می‌گیرند (Swyngedouw & Heynen, 2003).

1- Henri Lefebvre
2- Harvey

زیست محیطی، اجتماعی و کالبدی برای بررسی آن مورد توجه قرار گیرند. این ابعاد دارای ساختاری مشخص و نظامی سلسله مراتبی هستند. بنابراین، توسعه پایدار تنها مبتنی بر سیاست زیست محیطی نیست و بدون حل مسائل اقتصادی، اجتماعی و کالبدی این امر محقق نخواهد شد (سرایی و همکاران، ۱۳۸۹). هدف اصلی توسعه پایدار، بر مفاهیمی چون ارتقای کیفیت زندگی؛ یعنی دخالت دادن شاخص های کیفی و اجتماعی و تأمین رفاه و عدالت اجتماعی متمرکز است (بیگدلی کاظمی، ۱۳۹۲). به این ترتیب، محور اصلی توسعه پایدار شهری نیز تأمین رفاه و عدالت اجتماعی در بین شهروندان است. در واقع وجه مشترک اسلام و توسعه پایدار، مفهوم عدالت است. هدف عدالت اجتماعی، کاهش نابرابری ها است و با از بین بردن شکاف های عمیق می تواند نتایج زیان آوری را که محرومیت و فقر بر محیط زیست و توسعه پایدار وارد می آورد از بین ببرد. اصولاً در جوامعی که بی عدالتی و نابرابری وجود دارد، نابرابری های فضایی بر نابرابری های اقتصادی و اجتماعی جامعه منطبق شده و تعادل سیستم های شهری به هم می خورد؛ در نتیجه، تنش های سیاسی، آسیب های اجتماعی و بی نظمی در جامعه به وجود خواهد آمد (Goonewardena, 2012). در این راستا برخی محققان معتقدند که سازمان فضایی شهر متأثر از کارکردهای اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه است، اگر این ساختارها فاقد ایدئولوژی متکی بر عدالت باشند، تأثیر آن بر فضا و سیمای شهری بروز و ظهور خواهد کرد (افروغ، ۱۳۹۴). در این رابطه، ابن خلدون توسعه شهر را وابسته به دوام دولت وقت می داند و معتقد است که هرگاه دولت وقت سقوط کند، توسعه شهر محدود می شود و گاهی آن شهر از بین می رود. علاوه بر عوامل سیاسی، شهرهای اسلامی از بدو ورود اسلام تاکنون به مذهب و قوانین طبیعی در طراحی کالبدی، اصول طراحی منشعب از قانون شریعت و رعایت اصول گروه بندی اجتماعی توجه داشته اند (غنی زاده،

۱۳۸۵). در تعالیم اسلامی، علاوه بر عوامل اجتماعی و اقتصادی، بر حفظ محیط طبیعی و احترام به طبیعت نیز توجه شده است (رسولی و همکاران، ۱۳۹۳).

به طور کلی، معیارهای توسعه پایدار شهری عبارتند از: منبع درآمد- هزینه، حفظ انرژی و کارایی مؤثر آن، تکنولوژی استفاده از انرژی تجدیدشونده، ساخت ساختمان های مقاوم، مجاورت محل کار و مسکن، ایجاد سیستم حمل و نقل مناسب، استفاده مؤثر از زمان، ایجاد سیستم ارگانیکی تبدیل ضایعات به کود، ایجاد متابولیسم مناسب شهری، ایجاد ذخیره های از منابع محلی اصلی (Warrier & McAlpine, 1992). همچنین برخی از اندیشمندان، عدالت را در کنار آینده نگری محیط زیست و مشارکت به عنوان یکی از چهار اصل توسعه پایدار شهر پیشنهاد کرده اند (Scott, 1998).

توسعه پایدار شهری در اقتصاد سیاسی اسلامی، نه تنها توسعه پایدار هر یک از زیرسیستم های اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی را دربر می گیرد بلکه تلاش می کند تا رشد اقتصادی، بازسازی اکولوژیکی، حفاظت زیست محیطی و پیشرفت اجتماعی را متعادل سازد و نقطه تمرکز عمده در تحقیقات سراسر جهان و به ویژه شهرهای اسلامی می باشد.

با توجه به ویژگی های توسعه پایدار شهری و همچنین خصیصه های شهرهای اسلامی، مهم ترین خصیصه ها و الگوی توسعه پایدار شهری بر مبنای تعالیم و آموزه های اسلامی به شرح زیر می باشند:

۱- بهره وری: مبادله ای پویا بین سیستم طبیعی و سیستم های اقتصادی- اجتماعی است که تولید غذا و دیگر کالاها را برای مردم تضمین می کند بدون آنکه برای سیستم ضرری داشته باشد. بهره وری، ظرفیت جامعه برای استفاده یا تغییر شکل سیستم های طبیعی در تولید غذا و کالاها با بازده بهینه را می سنجد.

۲- عدالت: یعنی ظرفیت جامعه در توزیع عادلانه فرصت و تهدیدهایی که ناشی از کاربرد یا تغییر سیستم های طبیعی پیرامون هستند؛ مانند آنچه از

فرایند توسعه حاصل می‌شود. این اصطلاح در مورد توزیع ثروت در بین مردم نیز به کار می‌رود.

۳- انعطاف‌پذیری: به ظرفیت جامعه در واکنش به فشارهای طبیعی یا تحمیل ضربه‌های ناگهانی گفته می‌شود. انعطاف‌پذیری، قابلیت سیستم برای ترمیم یا نگهداری سطح بهره‌وری در بی‌نظمی‌های کوتاه‌مدت یا طولانی‌مدت می‌باشد.

۴- ثبات: ظرفیت جامعه در ادامه استفاده یا تغییر فرایند سیستم‌های طبیعی بدون دگرگونی شدید است (رسولی و همکاران، ۱۳۹۳).

۴- روش تحقیق

روش تحقیق، از نظر هدف، کاربردی و از نظر شیوه گردآوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها، توصیفی-تحلیلی

است. برای گردآوری اطلاعات از دو روش مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شده است. در روش مطالعات میدانی، پرسشنامه به عنوان مهم‌ترین ابزار گردآوری اطلاعات مورد استفاده قرار گرفته است.

جامعه آماری، ساکنان شهر زنجان هستند. با توجه به جمعیت ۳۸۶۸۵۱ نفری شهر زنجان، با استفاده از روش نمونه‌گیری جدول مورگان، ۳۸۴ نفر به عنوان نمونه آماری انتخاب گردید. با توجه به اینکه شهر زنجان از سه منطقه تشکیل شده است براساس روش نمونه‌گیری سیستماتیک، از هر منطقه، ۱۲۸ نفر به عنوان نمونه انتخاب شد.

شاخص‌های تحقیق که از مبانی نظری و مطالعات پیشین استخراج شده‌اند، شامل دو بخش مؤلفه‌های توسعه پایدار شهری و همچنین مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی هستند که به شرح جدول ۱ آورده شده‌اند.

جدول ۱- شاخص‌های تحقیق

شاخص	گویه‌ها	محققان
توسعه پایدار شهری	توجه مسئولان به سلامتی و حقوق شهروندی مردم، اهمیت مسئولان به حفظ طبیعت و حقوق نسل آینده، توجه به حقوق مردم و نسل‌های آینده در قانون اساسی، تعداد موارد عدم‌رعایت حقوق اولیه مردم در شهر توسط دستگاه‌های مدیریتی و اجرایی، درصد موافقت سیستم‌های قانونی با علایق مناطق و سیستم‌های دیگر طبیعی و آیندگان، فعالیت‌های بحث‌انگیز دستگاه‌های مدیریتی در شهر مانند مشکلات زیست‌محیطی، اقتصادی، توجه به اضطراب و نگرانی‌های اقتصادی، زیست‌محیطی و ... مردم در شهر، توجه به دغدغه نسل‌های آینده و تلاش برای کاهش آن در آینده، میزان توجه به زیبایی مناظر طبیعی و مصنوعی در طراحی شهر، توجه به نزدیکی نسبی مراکز تفریحی، مذهبی و فرهنگی (پارک، مسجد، موزه و ...)	مهدوی‌وفا و همکاران (۱۳۸۸)، محملی ابیانه (۱۳۹۰)، Kanatschning & Gerlind (1998), Scott (1998)
	سرمایه‌گذاری برای آموزش، سرمایه‌گذاری در زمینه‌های فکری و پرورشی مردم شهر، اهمیت به نقشه‌های زندگی مردم و برنامه‌ریزی براساس آن، توجه به سبک زندگی مردم در مدیریت و برنامه‌ریزی شهری، برنامه‌ریزی برای گسترش رسانه‌های همگانی بین شهروندان، درصد افرادی که از رسانه‌های همگانی برخوردارند.	Scott (1998)
	وضعیت پایداری تورم در شهر، پایداری و بهبود شرایط اقتصادی شهر، پایداری و ثبات سیاسی شهر، همکاری سازمان‌ها برای ثبات سیاسی شهر، درصد مشارکت مردم در امور سیاسی، تلاش مسئولان برای جلب مشارکت سیاسی مردم، تلاش مسئولان برای پایداری اقتصادی، همکاری سازمان‌ها برای ثبات اقتصادی شهر، ثبات اجتماعی شهر از نظر مهاجرت، نرخ رشد مطلوب، نسبت جنسی و غیره، تلاش مسئولان شهر برای ثبات اجتماعی شهر، همکاری سازمان‌ها برای ثبات اجتماعی شهر، تخصص‌گرایی سازمان‌ها برای برنامه‌ریزی در امور شهری، تمرکززدایی از مسئولیت‌ها بین سازمان‌ها و دستگاه‌های متولی شهر	مهدوی‌وفا و همکاران (۱۳۸۸)، Kanatschning & Gerlind (1998), Scott (1998)
	دسترسی به آب سالم و بهداشتی، وقوع جرم در سطح شهر، برقراری متعادل امنیت بین مناطق مختلف شهر، تلاش مسئولان برای جمع‌آوری متکدیان و ساماندهی آنها، تلاش مسئولان برای جمع‌آوری معتادان و ساماندهی آنها، تلاش مسئولان برای افزایش اوقات تفریح و سرگرمی شهروندان، درصد زمانی که مردم در روز یا هفته به تفریح خود اختصاص می‌دهند،	مهدوی‌وفا و همکاران (۱۳۸۸)، محملی ابیانه (۱۳۹۰)، Scott (1998)

شاخص	گویه‌ها	محققان
اقتصاد سیاسی اسلامی	فشار بر نسل آینده به واسطه نیازهای فعلی بیش از حد، توان مردم برای برطرف کردن نیازشان در مواقع اضطراری	
	سرانه استفاده از منابع انرژی نسبت به دیگر شهرهای کشور، سرانه استفاده از منابع فلزات نسبت به دیگر شهرهای کشور، متوسط مصرف منابع و آلودگی به ازای تولید یا خدمات، وضعیت هزینه انرژی نسبت به کل تولید یا خدمات، نرخ مصرف غذا و محصولات ضروری نسبت به دیگر شهرهای کشور، میزان وابستگی شهر به منابع تجدیدپذیر (نفت، گاز و ...)، سهم منابع تجدیدپذیر در توسعه شهر، میزان بازیابی و احیای منابع تجدیدپذیر، سرانه کیلومتر پیمایش خودرو در سال نسبت به دیگر شهرهای کشور، متوسط فاصله حمل و نقل برای منابع کلیدی	پوراحمدی (۱۳۹۰)، Kanatshning & Gerlind (1998), Scott (1998)
	نرخ رشد بهره‌وری شهر نسبت به دیگر شهرهای کشور، نسبت هزینه‌های خارجی فعالیت‌های اقتصادی به ارزش معاملات اقتصادی، تجاری کردن زنجیره تولید در شهر، بیکاری شهر نسبت به دیگر شهرهای کشور، درآمد شهروندان به نسبت هزینه‌های زندگی، مالیات نسبت به درآمد و هزینه‌های زندگی، تمایل مردم نسبت به پرداخت مالیات، رضایت مردم از شرایط اقتصادی	مهدوی‌وفا و همکاران (۱۳۸۸)، محملی ابیانه (۱۳۹۰)، پوراحمدی (۱۳۹۰)، Warrier & McAlpine (1992)
	فشار شهروندان به محیط‌زیست به علت نیازهای شخصی، انتشار گازهای گلخانه‌ای توسط ستادهای اقتصادی، تغییر در شاخص‌های زیست‌محیطی کلیدی مانند آلودگی و بیابان گستره در حریم شهر، درصد اکوسیستم‌های سالم و دست‌نخورده در حریم پیرامون شهر، تغییر اکوسیستم‌ها به واسطه زیرساخت‌ها، جاده و بار ترافیکی، تغییر در فهرست گونه‌های در معرض خطر، نرخ تغییر در مقدار مواد آلوده شیمیایی مقاوم در محیط‌زیست، درصد منابع آب سطحی آلوده نشده در پیرامون شهر، درصد منابع آب زیرزمینی آلوده نشده در پیرامون شهر، درصد سهم تخریب محیط‌زیست ناشی از فقر، جمع‌آوری زباله‌های خانگی، جمع‌آوری زباله‌های صنعتی، وضعیت دفع آب‌های سطحی و فاضلاب در سطح شهر، اهمیت بهداشت محیط‌زیست توسط مردم، اهمیت بهداشت محیط‌زیست توسط مسئولین، کاهش عمر مفید زیرساخت‌های شهر بر اثر آلودگی‌های زیست‌محیطی، سازگاری شکل شهر با شرایط اقلیمی، سازگاری و انطباق سیمای شهر با شاخص‌های مورفولوژی مقرر شهر، سازگاری مصالح شهر با محیط طبیعی منطقه	محملی ابیانه (۱۳۹۰)، Warrier & McAlpine (1992) Scott (1998), Kanatshning & Gerlind (1998)
اقتصاد سیاسی اسلامی	توزیع عادلانه درآمد بین اقشار مختلف جامعه، اخذ عادلانه مالیات از اقشار مختلف جامعه نسبت به تأثیر آن بر اقتصاد شهر، ایجاد فضای تولیدی و رقابتی سالم بین بخش‌های مختلف اقتصادی، توسعه همکاری بین سازمان‌ها جهت رشد متعال اقتصاد شهر، توسعه فرصت‌های شغلی بر مبنای حوزه تخصصی و مزیت نسبی شهر	پوراحمدی (۱۳۹۰)، رحیمی (۱۳۸۶)
	وضعیت فاصله دهک‌ها در شهر، جدایی‌گزینی طبقات اجتماعی در شهر بر حسب محلات و مناطق، رانت‌خواری در شهر و نقش آن در ساختار اقتصادی و اجتماعی شهر، تلاش مسئولان و برنامه‌ریزان برای مبارزه با رانت‌خواری به صورت اجرایی، وابستگی گروه‌های اجتماعی به دولت، توسعه کالبدی متوازن شهر بر مبنای نیاز جمعیت و طرح‌های تفصیلی، وضعیت سرانه کاربری‌های عمومی به نسبت نیاز جمعیت، توزیع سرانه کاربری‌ها و خدمات عمومی بین مناطق براساس نیاز و عدالت اجتماعی، گرایش مردم به استفاده از کاربری‌ها و خدمات عمومی، رشد سرمایه اجتماعی و تمایل مردم و دولت به مشارکت در مسائل مختلف شهر	دادگر (۱۳۸۳)، پوراحمدی (۱۳۹۰)، رحیمی (۱۳۸۶)
	تأثیر عوامل قانونی در ثبات مالکیت زمین، تأثیر عوامل قانونی در جلوگیری از زمین بازی و رانت‌خواری، نقش عوامل حقوقی - سیاسی در مدیریت بازار زمین و مسکن، شکایات مربوط به مسائل حقوقی مالکیت زمین و مسکن نسبت به دیگر شهرها، گرایش مردم به استفاده از تسهیلات و اعتبارات قانونی، رضایت مردم از مراحل قانونی دریافت تسهیلات، رضایت مردم از مراحل قانونی معاملات زمین و مسکن، تلاش مسئولان جهت جلب مشارکت مردم در حل دعاوی از طریق نهادهای قانونی	دادگر (۱۳۸۳)، پوراحمدی (۱۳۹۰)

زنجان و میزان تعمیم‌پذیری نتایج تحلیل به کل جامعه آماری مورد بررسی قرار گرفت.

سپس با استفاده از آزمون تحلیل مسیر، میزان و نحوه تأثیر مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی بر توسعه پایدار شهری، تحلیل شد. این روش، نوعی تحلیل رگرسیونی است که برای درک علیت و نمایش الگوی روابط علی در میان مجموعه‌ای از متغیرهای مرتبط با هم کاربرد دارند (حافظ‌نیا، ۱۳۹۵).

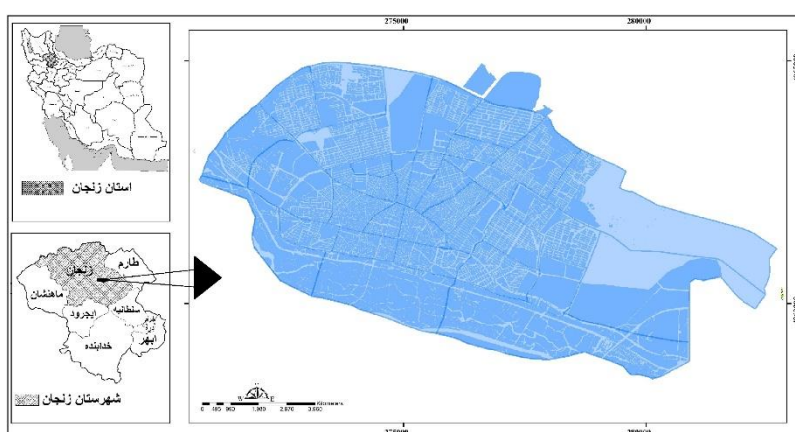
در نهایت با استفاده از مدل معادلات ساختاری با آزمون تحلیل عاملی تأییدی، نحوه ارتباط شاخص‌ها و متغیرهای پژوهش جهت ارائه الگو و مدل تأثیر اقتصاد سیاسی بر توسعه پایدار شهری مورد تحلیل قرار گرفت. برای تحلیل داده‌ها، از نرم‌افزارهای SPSS، Excel، Lisrel و GIS کمک گرفته شده است.

محدوده مورد مطالعه

شهر زنجان به عنوان مرکز استان زنجان در شمال غرب کشور بین مسیر ترانزیتی تهران- تبریز واقع شده است. موقعیت جغرافیایی این شهر منطبق بر ۴۸ درجه و ۲۹ دقیقه طول شرقی و ۳۶ درجه و ۴۰ دقیقه عرض شمالی قرار گرفته است. جمعیت شهر ۳۸۶۸۵۱ نفر و مساحت آن ۸۱ کیلومترمربع (سطح محدوده قانونی معادل ۴۹۵۰ هکتار) است.

پرسشنامه تحقیق براساس شاخص‌های جدول ۱ طراحی گردید. برای امتیازدهی به شاخص‌ها از روش وزن‌بندی طیفی لیکرت (خیلی کم: ۱، کم: ۲، متوسط: ۳، زیاد: ۴، خیلی زیاد: ۵) استفاده شد. پرسشنامه پژوهش شامل دو بُعد توسعه پایدار و اقتصاد سیاسی اسلامی است. توسعه پایدار دارای هفت شاخص و ۷۵ گویه یا سؤال است و اقتصاد سیاسی اسلامی دارای سه شاخص و ۲۳ گویه یا سؤال است. به منظور تعیین روایی پرسشنامه از نظر ۱۰ نفر از اساتید شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری استفاده گردید و شاخص‌ها طبق نظر این اساتید اصلاح شدند. همچنین جهت تعیین پایایی پرسشنامه تحقیق، از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. برای این منظور، پرسشنامه تحقیق، قبل از بررسی و تحلیل یافته‌ها، پیش‌آزمون گردید و ضریب آلفای به‌دست آمده برای شاخص‌های توسعه پایدار شهری برابر با ۰/۷۸ درصد و شاخص‌های اقتصاد سیاسی اسلامی برابر با ۰/۸۴ درصد می‌باشد.

برای تحلیل داده‌ها از آزمون t تک‌نمونه‌ای، آزمون تحلیل مسیر و مدل معادلات ساختاری استفاده شده است. ابتدا با استفاده از آزمون t تک‌نمونه‌ای، وضعیت شاخص‌های توسعه پایدار و اقتصاد سیاسی اسلامی شهر

نقشه ۱- موقعیت شهر زنجان در کشور

منبع: (طرح تفصیلی شهر زنجان، ۱۳۹۱)

۵- یافته‌های تحقیق

مهم‌ترین بخش تحقیق، یافته‌های استنباطی آن است. در یافته‌های استنباطی پژوهشگر با استفاده مقادیر نمونه، آماره‌ها را محاسبه کرده و سپس با کمک تخمین یا آزمون فرض آماری، آماره‌ها را به پارامترهای جامعه تعمیم می‌دهد. در این بخش برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، از روش آمار استنباطی آزمون t تک‌نمونه‌ای استفاده می‌شود. مهم‌ترین وزن‌های این بخش، مقدار آماره t و سطح معنی‌داری (P -value) است. نتایج بررسی وضعیت شاخص‌های توسعه پایدار شهر زنجان نشان می‌دهد میانگین شاخص‌های توسعه پایدار برابر با $3/46$ بوده است که این مقدار بالاتر از حد متوسط است. همچنین مقدار آزمون t نیز $57/846$ است (جدول ۲) و بیانگر این است که وضعیت شاخص‌ها بالاتر از حد متوسط است. با توجه به این که مقدار سطح معنی‌داری $0/000$ است و فرضیه صفر ($H_0: \mu \leq 0.05$) رد می‌شود می‌توان گفت که از نظر جامعه آماری، وضعیت شاخص‌های توسعه پایدار در شهر زنجان قابل قبول و رو به توسعه است و نتیجه تحلیل را می‌توان به کل شهر زنجان تعمیم داد. نکته دیگر این که در بررسی و تحلیل شاخص‌ها به‌طور جداگانه، در تمامی شاخص‌ها، سطح معنی‌داری کمتر از $P < 0/05$ است و فرضیه صفر ($H_0: \mu \leq 0/05$) مبنی بر عدم توسعه شاخص‌های توسعه پایدار شهر زنجان، رد می‌شود.

با توجه به رد فرضیه صفر از طریق آماره سطح معنی‌داری، می‌توان به مقایسه و تحلیل شاخص‌ها از طریق

آماره t پرداخت. در این مرحله می‌توان تشخیص داد که کدام شاخص بیش از دیگر متغیرها در وضعیت بهتری قرار گرفته است. طبق نتایج جدول ۲، شاخص‌های سازمانی با آماره t $48/392$ و اطلاعاتی با آماره t $40/646$ ، به ترتیب بیش از دیگر شاخص‌ها توسعه یافته‌اند. شاخص سازمانی، شامل: عملکرد مسئولان و سازمان‌های دولتی در توسعه شاخص‌های توسعه پایدار و بهبود وضعیت زیستی شهر است و شاخص اطلاعاتی نیز مربوط به وضعیت آموزشی و آگاهی مردم نسبت به مسائل شهری است. در این رابطه، از نظر جامعه آماری، عملکرد مسئولان و اداره‌ها و همچنین دانش و آگاهی مردم در زمینه محیط زندگی شهری بر مبنای توسعه پایدار، مطلوب و قابل قبول است. همچنین با توجه به اینکه میزان انحراف معیار این شاخص‌ها نیز کم است می‌توان گفت که جامعه آماری، امتیاز تقریباً مشابهی به این شاخص‌ها داده است. علاوه بر این، شاخص‌های استفاده از منابع با امتیاز $t = 22/363$ و زیست‌محیطی با امتیاز $t = 12/859$ ، کمترین امتیاز را کسب کرده‌اند. شاخص استفاده از منابع، شامل: سرانه مصرف انواع انرژی و میزان وابستگی شهر به انرژی‌های تجدیدپذیر و تجدیدنپذیر است و شاخص زیست‌محیطی نیز به مسائلی چون: میزان آلودگی، بهداشت محیط و سازگاری شهر با محیط طبیعی پیرامون می‌پردازد. در این رابطه، عملکرد مردم و مسئولان شهر قابل قبول نبوده و نسبت به دیگر شاخص‌های پژوهش، در وضعیت نامطلوبی قرار دارد. این مسئله به‌ویژه در زمینه زیست‌محیطی وخیم‌تر است.

جدول ۲- وضعیت توسعه پایدار شهر زنجان با آزمون t تک‌نمونه‌ای

شاخص	Mean	Std. Deviation	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Lower	Upper
زیست‌محیطی	3/06	0/3714	12/859	383	0/000	0/245	0/208	0/282
اطلاعاتی	3/76	0/2554	40/646	383	0/000	0/533	0/507	0/558
سازمانی	3/89	0/2332	48/392	383	0/000	0/579	0/556	0/603
استفاده از منابع	3/17	0/2834	22/363	383	0/000	0/325	0/297	0/354
معیشتی	3/39	0/3872	23/188	383	0/000	0/461	0/421	0/500
رفاهی	3/24	0/1978	23/49	383	0/000	0/238	0/218	0/258
اخلاقی- روان‌شناختی	3/68	0/3752	35/067	383	0/000	0/675	0/637	0/713
کل	3/46	0/1582	57/846	383	0/000	0/470	0/454	0/485

طبق یافته‌های جدول ۳، میانگین مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی برابر ۳/۵۴ بوده است. این مقدار بالاتر از حد متوسط است. همچنین مقدار آزمون t نیز ۵۳/۷۸ است و بیانگر این است که وضعیت شاخص‌ها بالاتر از حد متوسط است. با توجه به اینکه مقدار سطح معنی‌داری ۰/۰۰۰ است و فرضیه صفر ($H_0: \mu \leq 0/05$) رد می‌شود می‌توان گفت که از نظر جامعه آماری، وضعیت مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی در شهر زنجان قابل قبول و رو به توسعه است و نتیجه تحلیل را می‌توان به کل شهر زنجان تعمیم داد. نکته دیگر این‌که در بررسی و تحلیل شاخص‌ها به طور جداگانه، در تمامی شاخص‌ها، سطح معنی‌داری کمتر از $P < 0/05$ است و فرضیه صفر ($H_0: \mu \leq 0/05$) مبنی بر عدم توسعه

مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی، رد می‌شود. علاوه بر این، بررسی مستقل مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که مؤلفه حقوقی- قانونی با میزان $t=42/844$ ، بیشترین امتیاز را کسب کرده است؛ در نتیجه، اجرای احکام اسلامی در زمینه رانت‌خواری، ثبات مالکیت، مشارکت، دعاوی حقوقی و ...، تأثیر مثبت و قابل توجهی داشته است. در مقابل، مؤلفه اجتماعی با مقدار $t=9/084$ ، کمترین امتیاز را کسب کرده است. در نتیجه اجرای احکام اسلامی در توسعه مسائل اجتماعی مانند: فاصله طبقاتی، توزیع سرانه کاربری و خدمات، رشد متوازن جمعیت و ساختار کالبدی شهر، مبارزه سازمان‌ها و مفاسد اجتماعی- اقتصادی نسبت به دیگر مؤلفه‌ها چندان مطلوب و قابل توجه نبوده است.

جدول ۳- وضعیت مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی شهر زنجان با آزمون t تک‌نمونه‌ای

شاخص	Mean	Std. Deviation	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Lower	Upper
حقوقی- قانونی	۳/۸۳	۰/۲۲۹۳۵	۴۲/۸۴۴	۳۷۹	۰/۰۰۰	۰/۵۲۶۰۵	۰/۵۰۱۹	۰/۵۵۰۲
اقتصادی	۳/۶	۰/۳۲۱۲۷	۳۶/۴۸	۳۷۹	۰/۰۰۰	۰/۶۰۱۲۱	۰/۵۶۸۸	۰/۶۳۳۶
اجتماعی	۳/۱۸	۰/۳۶۳۷۳	۹/۰۸۴	۳۷۹	۰/۰۰۰	۰/۶۱۷۳۹	۰/۵۸۰۷	۰/۶۵۴۱
کل	۳/۵۴	۰/۲۰۳۲۱	۵۳/۸۷	۳۷۹	۰/۰۰۰	۰/۵۶۱۵۸	۰/۵۴۱۱	۰/۵۸۲۱

تأثیر مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان با تحلیل مسیر

برای تشخیص رابطه علی بین متغیرهای مستقل و تابع از روش تحلیل مسیر استفاده می‌شود و در آن، از طریق تحلیل رگرسیونی و تحلیل بتای استاندارد آماره‌ها، ارتباط میان شاخص‌های توسعه پایدار با مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی شهر زنجان مشخص می‌شود. در این روش، رابطه بین متغیرهای مستقل و تابع با علامت پیکان یک‌طرفه، مشخص می‌شود و سپس ضریب هر مسیر؛ یعنی مقدار بتا (β) محاسبه می‌گردد. شاخص توسعه پایدار به عنوان متغیر وابسته و مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی (حقوقی- قانونی، اقتصادی و اجتماعی) به عنوان متغیر مستقل هستند. نتایج تحقیق به صورت اثر مستقیم، اثر غیرمستقیم، اثر کل و مدل معادلات

ساختاری ارائه شده‌اند. اثر کل به عنوان مهم‌ترین پارامتر تحلیل مسیر، حاصل جمع اثر مستقیم و غیرمستقیم است. مقدار اثر کل باید بالاتر از ۰/۳ باشد تا یک رابطه معنادار بین متغیر وابسته و مستقل به وجود آید و اگر اثر کل بین ۰/۳ تا ۰/۶ باشد همبستگی، معنادار و مطلوب است و اگر بیش از ۰/۶ باشد، همبستگی، بسیار مطلوب است.

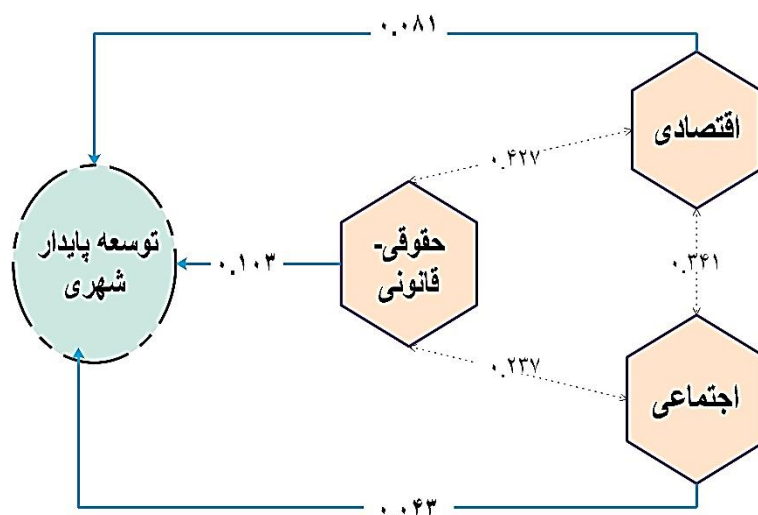
در شهر زنجان، طبق نتایج جدول ۴، مقدار اثر کل مؤلفه اقتصاد سیاسی اسلامی برابر ۰/۳۰۶ است. با توجه به اینکه، این مقدار بالاتر از ۰/۳ است می‌توان گفت که تأثیر اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان مطلوب و معنادار است. علاوه بر این، میزان اثر کل مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی به تفکیک، برای مؤلفه‌های حقوقی- قانونی ۰/۵۳۰، اقتصادی ۰/۴۲۲ و

اجتماعی ۰/۲۸۰ است؛ به این ترتیب، اثر کل مؤلفه حقوقی- قانونی و اقتصادی، مطلوب و همبستگی، معنادار است اما اثر کل مؤلفه اجتماعی، ضعیف و کمتر از حد انتظار است. همچنین مقدار سطح معنی‌داری مؤلفه ۰/۰۰۰ است که فرضیه صفر (H_0) را رد می‌کند و نتایج تحقیق، قابل تعمیم به کل شهر زنجان است. همچنین، در بررسی اثر مستقیم مؤلفه‌ها که با استفاده از آماره بتا

در آزمون رگرسیون خطی چندگانه به دست می‌آید میزان تأثیر شاخص حقوقی- قانونی بیشتر و پس از آن اقتصادی و اجتماعی است. در نتیجه تأثیر شاخص‌ها با واسطه شاخص میانجی و بدون واسطه، تقریباً از یک رتبه‌بندی مشخصی پیروی می‌کند و شاخص حقوقی- قانونی بر دو شاخص دیگر اولویت دارد.

جدول ۴- تحلیل تأثیر مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان با روش تحلیل مسیر

مؤلفه‌ها	اثر مستقیم	اثر غیرمستقیم	اثر کل
حقوقی- قانونی	۰/۱۰۳	۰/۴۲۷	۰/۵۳
اقتصادی	۰/۰۸۱	۰/۳۴۱	۰/۴۲۲
اجتماعی	۰/۰۴۳	۰/۲۳۷	۰/۲۸
کل (اقتصاد سیاسی اسلامی)	۰/۸۷	۰/۲۱۹	۰/۳۰۶

شکل ۱- مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی و توسعه پایدار شهر زنجان با روش تحلیل مسیر

مدل معادلات ساختاری مؤلفه‌های مؤثر بر توسعه

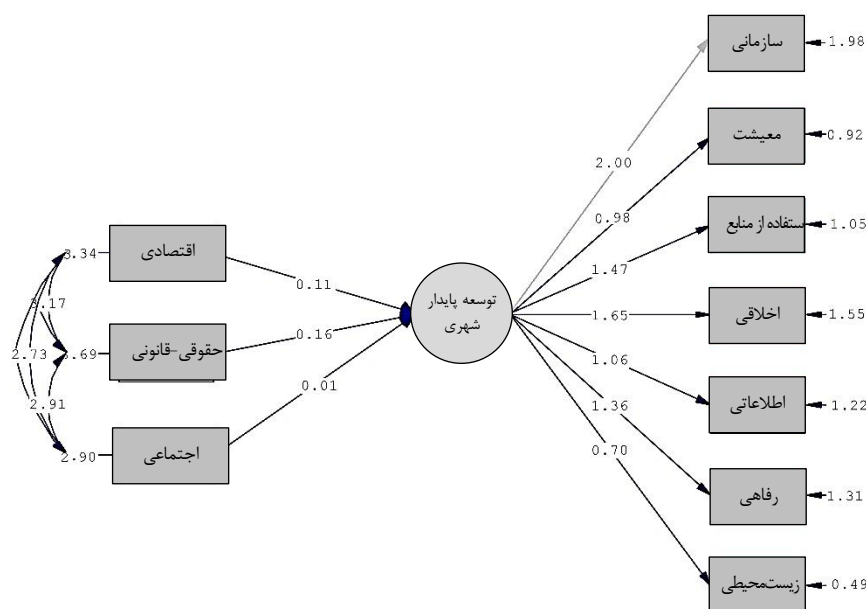
پایدار شهر زنجان

بر مبنای یافته‌های ادبیات نظری، شاخص‌های توسعه پایدار در ۷ شاخص و ۷۵ گویه و مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی در ۳ شاخص و ۲۳ گویه، دسته‌بندی گردید. در مرحله نخست، بار عاملی غیراستاندارد هر یک از مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی و شاخص‌های توسعه پایدار محاسبه گردید (شکل ۲).

همچنین ضریب عاملی (R^2) هر مؤلفه نسبت به توسعه پایدار نیز برآورد شد. از این رو، بار عاملی غیراستاندارد مؤلفه‌های اقتصادی سیاسی عبارتند از: حقوقی- قانونی ۳/۶۹، اقتصادی ۳/۳۹، اجتماعی ۲/۹ و بار عاملی غیراستاندارد شاخص‌های توسعه پایدار نیز به ترتیب برای شاخص سازمانی ۱/۹۸، اخلاقی ۱/۵۵، رفاهی ۱/۳۱، اطلاعاتی ۱/۲۲، استفاده از منابع ۱/۰۵، معیشت ۰/۹۲ و زیست‌محیطی ۰/۴۹ می‌باشد. بدین ترتیب،

مفهوم و رتبه شاخص‌های سازمانی و اخلاقی و همچنین مؤلفه حقوقی- قانونی، بیشتر از سایرین است. علاوه بر این، مقدار ضریب عاملی (R_2) حقوقی- قانونی، برابر ۰/۱۶ است. در نتیجه، اقتصادی سیاسی اسلامی بر اساس مؤلفه حقوقی می‌تواند ۰/۱۶ درصد از تغییرات و تحولات شاخص توسعه پایدار را تبیین کند و در این میان، میزان تبیین‌پذیری شاخص سازمانی و اخلاقی، بیشتر از دیگر شاخص‌ها است.

علاوه بر این برای بررسی شدت تأثیر هر یک از شاخص‌ها، از ضریب بتای استاندارد استفاده شده است.

Chi-Square=272.57, df=74, P-value=0.000 , RMSEA=0.136

شکل ۲- مدل ساختاری مؤلفه‌های اقتصادی سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان

در نهایت، تحلیل نیکویی برازش در جدول ۵ نشان می‌دهد، با توجه به ملاک‌های هر شاخص، شاخص‌های مدل مفهومی پژوهش، از برازش خوبی برخوردار هستند؛ در نتیجه روابط بین متغیرهای تحقیق به خوبی تبیین شده‌اند. با توجه به این که مجذور کای تحت تأثیر مقدار همبستگی‌های موجود در مدل است؛ یعنی هرچه این همبستگی‌ها زیاده‌تر باشد، برازش، ضعیف‌تر است. در این رابطه، برخی از محققان، مقدار ایده‌آل نسبت کای

اسکوئر بر درجه آزادی را برابر ۱ تا ۳ در نظر گرفته‌اند. از این رو نتیجه این ضابطه نشان می‌دهد که شاخص کای دو به خوبی برازش نشده است. برای رد این تناقض می‌توان گفت که با توجه به کم بودن تعداد حجم نمونه (حدود ۷۴ نمونه) شاخص کای دو معنی‌دار نشده است. همچنین با توجه به معنی‌داری شاخص‌های مهم دیگری چون RMSEA، GFI و CFI می‌توان از آن چشم‌پوشی نمود.

جدول ۵- شاخص‌های نیکویی برازش مدل مفهومی

شاخص‌های نیکویی برازش	مقدار شاخص	ملاک	نتیجه
CMIN	χ^2	۲۷۲/۵۷	-
	Df	۷۴	-
	p.value	۰/۰۰۰	بزرگ‌تر از ۰/۰۵
	χ^2/df	۰/۱۳۶	۱ تا ۳
RMR, GFI	RMR	۰/۱۱۲	کوچک‌تر از ۱
	GFI	۰/۴۳	بزرگ‌تر از ۰/۹
	AGFI	۰/۳۹	بزرگ‌تر از ۰/۹
	PGFI	۰/۴۹	بزرگ‌تر از ۰/۵
RMSEA	RMSEA	۰/۰۰۰	کوچک‌تر از ۰/۰۵
Baseline Comparisons	NFI	۰/۷۵	بزرگ‌تر از ۰/۹
	NNFI	۰/۷۵	بزرگ‌تر از ۰/۹
	CFI	۰/۹۳	بزرگ‌تر از ۰/۹
	RFI	۰/۷۶	۱-۰
	IFI	۰/۸۱	۱-۰

۶- نتیجه‌گیری و پیشنهاد

یکی از نیروها و عواملی که بر ساختار و کارکرد شهری تأثیرگذار است، فرایند اقتصادی سیاسی براساس رویکرد و جهان‌بینی حاکم بر فضای فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی شهر است. با توجه به اینکه ایدئولوژی حاکم بر کشور، بر مبنای دین اسلام است؛ در نتیجه، اقتصاد سیاسی کشور نیز از این ایدئولوژی تبعیت می‌کند. این در حالی است که امروزه در یک جهان وطنی، بیشتر نظریه‌ها و برنامه‌های توسعه به‌ویژه در زمینه توسعه و برنامه‌ریزی شهری، از تفکر توسعه پایدار و حفظ تعادل بین انسان و محیط برای تمامی نسل‌های آینده بشری بهره گرفته‌اند. اصولاً اقتصاد سیاسی اسلامی مبتنی بر هدفمندی امور و هدایت آن توسط یک حاکم با تدبیر است. با توجه به اینکه توسعه پایدار شهر نیز بر مفهوم عدالت و حفظ تعادل بین نسل‌ها تأکید می‌کند می‌توان گفت جهان‌بینی اسلامی نیز رویکرد و نگرشی همسو با توسعه پایدار بر شهرها دارد. در واقع توسعه پایدار شهری، روندی است که بهبود شرایط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و فناوری به سوی عدالت باشد و وجه مشترک اسلام و توسعه پایدار، مفهوم عدالت است. در واقع، عدالت

اجتماعی به دنبال کاهش نابرابری‌ها است و در جوامعی که بی‌عدالتی و نابرابری وجود دارد، نابرابری‌های فضایی بر نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی جامعه منطبق شده و تعادل سیستم‌های شهری به هم می‌خورد؛ در نتیجه، تنش‌های سیاسی و آسیب‌های اجتماعی و بی‌نظمی در جامعه به وجود خواهد آمد. در این رابطه، توسعه پایدار شهری در اقتصاد سیاسی اسلامی به عنوان یک راهکار توسعه شهری، نه تنها توسعه پایدار هر یک از زیرسیستم‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی را دربر می‌گیرد، بلکه تلاش می‌کند تا رشد اقتصادی، بازسازی اکولوژیکی، حفاظت زیست‌محیطی و پیشرفت اجتماعی را متعادل سازد و دشواری این معضل، آن را به یک نقطه تمرکز عمده در تحقیقات سراسر جهان و به‌ویژه شهرهای اسلامی تبدیل نموده است.

علاوه بر یافته‌های نظری، نتایج یافته‌های کمی و آماری در شهر زنجان نشان می‌دهند که وضعیت شاخص‌های توسعه پایدار شهر زنجان با میانگین ۳/۴۶ بالاتر از حد متوسط است. همچنین، مقدار آزمون t نیز ۵۷/۸۴۶ است که این مقدار نیز نشان از عملکرد مطلوب شاخص‌ها دارد. همچنین، میانگین مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی

اسلامی برابر ۳/۵۴ و مقدار آزمون t نیز ۵۳/۷ است که این مقدار نیز بالاتر از حد متوسط است. با توجه به اینکه مقدار سطح معنی داری هر دو مؤلفه ۰/۰۰۰ است (جدول ۲ و ۳) و فرضیه صفر ($H_0: \mu \leq 0.05$) رد می شود و از نظر جامعه آماری، وضعیت مؤلفه های اقتصاد سیاسی اسلامی و توسعه پایدار در شهر زنجان قابل قبول و رو به توسعه است و نتیجه تحلیل را می توان به کل شهر زنجان تعمیم داد.

در رابطه با سؤال اول پژوهش مبنی بر اینکه اقتصاد سیاسی اسلامی چقدر بر توسعه پایدار شهر زنجان تأثیر دارد؟ باید گفت که در شهر زنجان، طبق نتایج جدول ۴، مقدار اثر کل مؤلفه اقتصاد سیاسی اسلامی برابر ۰/۳۰۶ است. با توجه به اینکه این مقدار، بالاتر از ۰/۳ است می توان گفت که تأثیر اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان، مطلوب و معنادار است. در بین شاخص های اقتصاد سیاسی اسلامی، مؤلفه حقوقی - قانونی ۰/۵۳۰ بیشترین تأثیر را بر توسعه پایدار شهر زنجان داشته است. همچنین مقدار سطح معنی داری مؤلفه ها ۰/۰۰۰ است که فرضیه صفر (H_0) را رد می کند و نتایج تحقیق، قابل تعمیم به کل شهر زنجان است.

در رابطه با سؤال دوم پژوهش مبنی بر اینکه میزان تأثیر کدام یک از مؤلفه های اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان بیشتر است؟ نتایج بررسی مؤلفه های مؤثر بر توسعه پایدار شهر زنجان از طریق مدل معادلات ساختاری بر اساس ضریب عاملی (R_2) هر مؤلفه نسبت به توسعه پایدار نشان داد که مقدار ضریب عاملی (R_2) حقوقی - قانونی، برابر ۰/۱۶ است؛ در نتیجه، اقتصادی سیاسی اسلامی براساس مؤلفه حقوقی می تواند ۰/۱۶ درصد از تغییرات و تحولات شاخص توسعه پایدار را تبیین کند و در این میان، میزان تبیین پذیری شاخص سازمانی و اخلاقی، بیشتر از دیگر شاخص ها است.

براساس مطالعات نظری در زمینه نقش اقتصادی سیاسی بر توسعه پایدار شهری، بیشتر مطالعات خارجی در مورد سیاست گذاری بر مبنای روابط همه جانبه مردم

شهر و محیط پیرامون (Carter, 2015)، متعادل کردن قوانین اقتصادی، سیاسی و زیست محیطی در مدیریت شهری به منظور تنظیم روابط بین انسان و طبیعت (Wu et al., 2015)، برنامه ریزی محلی مرتبط با شرایط زیست محیطی جهانی و محدود کردن اقتصاد سرمایه داری (Boucher, 2013) و تأکید بر برنامه ریزی اقتصادی در قالب برنامه ریزی شهری محلی (Lioudakis, 2010) انجام شده است. این در حالی است که اغلب مطالعات داخلی نیز در این زمینه بر استفاده از تجارب بین المللی در توسعه فضاهای اقتصادی شهر و توسعه پایدار (شریف زادگان و ملک پور اصل، ۱۳۹۴)، رعایت عدالت در استفاده از منابع، از بین بردن فقر و شکاف طبقاتی، در نظر گرفتن خدا در تمام مسائل برنامه ریزی و توسعه شهری (تخم کاری، ۱۳۹۳)، توجه به عقل گرایی و کسب دانش، تأکید بر سلامتی در تمامی ابعاد، حفظ اعتدال در همه جوانب زندگی، توجه به حرمت و کرامت انسانی، مسئول بودن افراد اجتماع در قبال یکدیگر و محیط زندگی (رجبی و کاظم خواه، ۱۳۹۳) و همچنین بر مسئله تأمین امنیت شهر از نظر اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و محیطی (غنی زاده، ۱۳۸۵) تأکید داشته اند. در این رابطه، نتایج مطالعات میدانی نیز نشان می دهند که اقتصاد سیاسی بر مبنای ایدئولوژی اسلامی در شهر زنجان، تأثیر بسزایی بر روند توسعه پایدار شهر دارد و اغلب قوانین و ضوابط توسعه و مدیریت شهری از مسائل و احکام حقوقی اسلامی تدوین شده است و مدیران شهری نیز در زمینه برنامه ریزی و سیاست گذاری های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و زیست محیطی، از اصول اسلامی به ویژه در بُعد حقوقی، تأثیرپذیری قابل توجهی دارند. به عبارتی، مؤلفه حقوقی به واسطه جلوگیری از رانت خواری، تعیین حدود مالکیت و مفاسد اقتصادی، بیشترین تأثیر را بر توسعه پایدار شهری دارد و این مؤلفه می تواند ۱۶ درصد تغییرات شاخص های توسعه پایدار به ویژه در زمینه شاخص سازمانی؛ یعنی عملکرد اداره های دولتی و شاخص اخلاقی را تبیین کند.

براساس یافته‌های نظری و تحلیلی، برای بهبود وضعیت شاخص‌های در شهر زنجان، رعایت موارد زیر پیشنهاد می‌گردد:

- ملزم کردن اداره‌ها به رسیدگی به جرائم و شکایات در زمینه حفظ محیط‌زیست و بهداشت شهری، رانت‌خواری و تغییر کاربری در محدوده حریم و پیرامون شهر و گسترش همکاری بین سازمان‌ها در این رابطه

- تلاش مسئولان و مردم در راستای احترام به

قانون و حریم یکدیگر و توجه به حقوق شهروندی

- تلاش برای استفاده از منابع و سوخت‌های تجدیدپذیر و جایگزین کردن آن‌ها با سوخت‌های تجدیدناپذیر و کاهش سهم وابستگی شهر به سوخت‌ها و منابع تجدیدناپذیر

- توسعه رفاه و خدمات اجتماعی و تلاش برای کاهش فاصله طبقاتی و جدایی‌گزینی اکولوژیکی و اجتماعی و اقتصادی در شهر

- افزایش دانش و آگاهی مردم نسبت به محیط زندگی، حفظ محیط‌زیست، حقوق شهروندی و وظایف هر شهروند و مسئولان نسبت به توسعه و آینده شهر

- تدوین قوانین سخت و محکم در راستای حفظ محیط‌زیست پیرامون شهر و تعیین شعاع حفاظتی شهر و ملزم کردن صنایع آلاینده به حفظ محیط‌زیست در این شعاع مشخص.

۷- منابع

ازکیا، مصطفی؛ مختارپور، مهدی. (۱۳۹۵). سنجش میزان تأثیر ارزش‌های اجتماعی بر احساس امنیت شهری (مطالعه موردی: شهر تهران). نشریه مطالعات جامعه‌شناختی شهری (مطالعات شهری)، ۲۱(۷)، ۲۴-۱.

افروغ، عماد. (۱۳۹۴). فضا و نابرابری اجتماعی، ارائه الگویی برای جدایی‌گزینی فضایی و پیامدهای آن. تهران: انتشارات دانشگاه تربیت مدرس.

بیگدلی کاظمی، فاطمه. (۱۳۹۲). آسیب‌شناسی الگوی مشارکت کنشگران بافت‌های فرسوده شهری در فرایند

نوسازی و ارائه الگوی مطلوب جهت افزایش مشارکت. همایش ملی معماری پایدار و توسعه شهری.

پوراحمدی، حسین. (۱۳۹۰). مبانی و اصول حاکم بر فرایند اقتصاد سیاسی اسلامی. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۶(۲)، ۴۰-۷.

تخم‌کاری، محمد. (۱۳۹۳). توسعه پایدار و شهر اسلامی. ششمین کنفرانس ملی مدیریت و برنامه‌ریزی شهری با تکیه بر مؤلفه‌های شهر اسلامی، مشهد.

حافظ‌نیا، محمدرضا. (۱۳۹۵). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: انتشارات سمت.

دادگر، یداله. (۱۳۸۳). مؤلفه‌ها و شاخص‌های الگوی اقتصاد سیاسی اسلام. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ۴(۱۳)، ۹۸-۷۵.

رجبی، آریتا؛ کاظم‌خواه، صادق. (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی ارزش‌های شهرهای ایرانی/اسلامی با معیارهای توسعه پایدار شهری. کنفرانس ملی الکترونیکی توسعه پایدار در علوم جغرافیا و برنامه‌ریزی، معماری و شهرسازی، تهران.

رحیمی، حسین. (۱۳۸۶). در جست‌وجوی شهر اسلامی پایدار. فصلنامه پیک نور، ۵(۲)، ۹۸-۹۰.

رسولی، افشین؛ خزایی، محمدمهدی؛ ایزدپناه، منصور. (۱۳۹۳). تأثیرپذیری شهرهای اسلامی از گردشگری شهری با رویکرد توسعه پایدار شهری (مطالعه موردی: شهر تهران). سومین کنفرانس الگوی اسلامی پیشرفت. سرایی، محمدحسین؛ لطفی، صدیقه؛ ابراهیمی، سمیه. (۱۳۸۹). ارزیابی و سنجش سطح پایداری توسعه محلات شهر بابلسر. مجله پژوهش و برنامه‌ریزی، ۱(۲)، ۶۰-۳۷.

شریف‌زادگان، محمدحسین؛ ملک‌پور اصل، بهزاد. (۱۳۹۴). مدیریت شهری دوران اسلامی در فضاهای اقتصادی شهر و توسعه و به‌کارگیری آن در شهرهای ایران امروز. فصلنامه پژوهش‌های معماری/اسلامی، ۳(۹)، ۸۳-۶۵.

شکویی، حسین. (۱۳۹۴). دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری. تهران: انتشارات سمت.

غنی‌زاده، مسعود. (۱۳۸۵). نگاهی به شهر در تمدن اسلامی. فصلنامه راهبرد یاس، شماره ۷، ۲۱۱-۱۹۷.

فلاحی، حمید. (۱۳۹۵). ارزیابی و تحلیل ابعاد جغرافیایی افتراق فضایی در دسترسی به تسهیلات عمومی شهری (مطالعه موردی: کلان‌شهر تهران). رساله دکتری، دانشکده علوم جغرافیایی و برنامه‌ریزی، دانشگاه اصفهان.

- Kellehr, A. & Slauraklin, N. (2014). *Global persectives hand book for understanding global*. 59 issues, Publisher: Pearson.
- Liodakis, G. (2010). Political economy, capitalism and sustainable development. *Sustainability*, 2(8), 2601-2616.
- Maoh, H., & Kanaroglou, P. (2009). A tool for evaluating urban sustainability via integrated transportation and land use simulation models. *Environnement Urbain/ Urban Environment*, 3, 28-46.
- Ross, M. L. (2001). Does oil hinder democracy? *World politics*, 53(3), 325-361.
- Schmid, C. (2008). Henri Lefebvre's theory of the production of space: Towards a three-dimensional dialectic. *Space, difference, everyday life: reading Henri Lefebvre*, 27-45.
- Scott, A. (1998). Dimensions of sustainability: Architecture from technology, environment and culture. NY: E & FN Spon.
- Soubbotina, T. P. (2004). *Beyond economic growth: An introduction to sustainable development*. World Bank Publications.
- Swyngedouw, E., & Heynen, N. C. (2003). Urban political ecology, justice and the politics of scale. *Antipode*, 35(5), 898-918.
- Warrier, G. K., & McAlpine, D. (1992). Evaluating a city/town's potential for future humanistic growth. *Cities*, 9(4), 261-266.
- Wu, Q., Zhang, X., Li, H., Chen, H., Li, Z., & Shang, Z. (2015). Pro-growth giant business, lock in, sustainable urban development and effect on local political economy: the case of petrochemical industry at Nanjing. *Journal of Cleaner Production*, 107, 324-332.
- کاتوزیان، محمدعلی؛ نفیسی، محمدرضا. (۱۳۹۵). *اقتصاد سیاسی ایران: از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی*. تهران: نشر مرکز.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۹۴). *جامعه‌شناسی*. ترجمه منوچهر صبوری، چاپ بیست‌ودوم، تهران: نشر نی.
- لاله‌پور، منیژه؛ سرور، هوشنگ. (۱۳۸۹). *بررسی نظام برنامه‌ریزی و مدیریت بافت‌های فرسوده شهری در ایران با تأکید بر رویکرد مشارکتی*. مجموعه مقالات بافت‌های فرسوده شهری. محملی ابیانه، حمیدرضا. (۱۳۹۰). مقایسه تطبیقی مکاتب مطالعات مورفولوژی شهری به منظور تکمیل آن براساس دستگاه تحلیلی مکتب اقتصاد سیاسی فضا. *فصلنامه آرمان‌شهر*، ۴(۷)، ۱۷۱-۱۵۹.
- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۰). *سرشماری عمومی نفوس و مسکن*. مهدوی‌وفا، حبیب‌اله؛ رضویان، محمدتقی؛ مؤمنی، مصطفی. (۱۳۸۸). *نقش اقتصاد سیاسی در ساختار فضایی تهران و پیرامون*. *مجله محیط‌شناسی*، ۳۵(۵۰)، ۱-۱۴.
- Boucher, M. (2013) *The political economy of sustainable urbanization*. Athabasca Press, Alberta.
- Carter, B. (2015). Political economy constraints for urban development. *GSDRC Applied Knowledge Services*.
- Duran-Encalada, J. A., & Paucar-Caceres, A. (2007). Sustainability model for the valsequillo lake in Puebla, Mexico: combining system dynamics and sustainable urban development. In *The 2007 International Conference of the System Dynamics Society and 50th Anniversay Celebration*.
- Elden, S. (2004). *Understanding Henri Lefebvre: Theory and the Possible (Continuum, London)*.
- Goonewardena, K. (2012). Henri Lefebvre, State, Space, World: Selected Essays—Edited by Neil Brenner and Stuart Elden. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2), 412-414.
- Kanatschnig, D., & Weber, G. (1998). *Nachhaltige Raumentwicklung in Österreich Nachhaltige Raumentwicklung in Österreich*. Schriftenreihe des Österreichischen Institut Fur Nachhaltige Entwicklung, Band 4. Wien, Österreichisches Institut Fur Nachhaltige Entwicklung.